

منظر معنوی شهر: تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی

لیلا حیدری

کارشناس ارشد مهندسی معماری، دانشگاه خاتم، تهران.

چکیده

دین اسلام در ابعاد مختلف زندگی انسان برنامه و اصول هایی را مطرح کرده است یکی از این اصول ها شامل برنامه ریزی و طراحی شهری است منظر شهری یکی از عناصر اصلی شهر است که عوامل ماندنی فرهنگ ،خاطره ،هویت ، و ویژگی های فردی ،تاریخی و ابعاد بصری در منظر شهری تاثیر گذار است. در بین جلوه های گوناگون هنر معماری ایران ،مسجد و حسینیه باظاهری ساده و طراوت بر پایه اصولی مشخص و بنیادین نهادینه شده است ؛مسجد اولین بنای طراحی شده شهر اسلامی است ، درشهرهای کهن اسلامی واژه شهر زمانی اختصاص داده میشود که در آن محل مسجدجامع ساخته میشود مسجد ها معمولا در طول بازار یا در نزدیکی به آنها ساخته شده بود . این کاربری ها ،ضمن ارائه نظم به ساختار شهر بلکه هویت به آن شهر می بخشید ،اما متاسفانه در شهرهای معاصر ایرانی به واسطه حضور خودرو، ارمغان آن هویت خودرو محور این شهرها است، ساختار آنها در نظم هندسی خلاصه شده است و فاقد هویت ساختار شهرهای سنتی اسلامی است.هدف از این پژوهش بررسی و تاثیر عامل تاثیر گذار مسجد و حسینیه در شکل گیری شهرهای ایرانی است و پرسش هایی که در این پژوهش مطرح میشوند عبارتنداز: ۱. مسجد و حسینیه ها چگونه بر سازماندهی و شکل گیری ساختار شهر تاثیر دارد. ۲. عوامل تعیین کننده در شکل گیری ساختار شهر اسلامی چه هستند؟در این پژوهش از روش توصیفی و تحلیلی استفاده شده و روش جمع آوری اطلاعات پژوهش کتابخانه ای بوده است.و در نهایت یافته های این پژوهش موید این مطلب است که کاربری های مسجد و حسینیه به عنوان عنصر شاخص شکل گیری منظر معنوی شهر ایرانی بوده و بر ساختار شهرها برای رسیدن به یک الگوی مناسب در طراحی منظر شهری از اهمیت به سزایی برخوردار است.

واژگان کلیدی: منظر شهر، مسجد ، بازار ، اسلام ، فرهنگ

شهرهای سنتی ایران دارای هویت مذهبی و سنتی بودند، عناصر شکل دهنده به این شهرها مانند مسجد و بازار یک کاربری شاخص مذهبی و سیاسی داشتند. مسجد متداول ترین نوع بنای عمومی مذهبی در معماری اسلامی است، اولین نمونه به عنوان عنصر شاخص در شکل گیری منظر معنوی شهر مسجد پیامبر (ص) در شهر مدینه است، مسجد جامع بیشترین و مهمترین بنای شهر محسوب میشود مسجدها معمولا در طول و یا نزدیک به بازار قرار داشت بازار؛ در بافت شهر به صورت یک محور بسیار قوی ارتباطی با ترکیب معماری و شاخه های متعدد جای دارد. شهر نشانگر تفکر، فرهنگ و ارزش های انسانی مردم آن جامعه است. شهرهای معاصر ایرانی بدلیل داشتن نظم هندسی و خودرو محور، فاقد هویت ساختار گذشته شهرهای سنتی هستند براین اساس مطالعه ساختار شهرهای سنتی برای رسیدن به یک الگوی مناسب طراحی منظر شهری اهمیت دارد.

ادبیات موضوع

۱. منظر شهری

هنگامی که «گوردون کالن» برای نخستین بار واژه "منظر شهر" را در سال ۱۹۶۱ عنوان کرد، مفهوم شهری با ذکر پاره ای خصوصیات بصری شهر سازانه را مدنظر داشت. وی منظر هر شهری را پاسخی به رفتار های انسانی، وضعیت آب و هوایی، فاکتورهای ایمنی و به بیان دیگر مداخله ای ماهرانه در چارچوب افزایش توانایی های محیط قلمداد کرد. به عبارتی دیگر وی برداشت هر شخصی از منظر شهری را متأثر از حس بینایی، حس مکان و محتوای محیطی که فرد در آن قرار میگیرد برمی شمرد. منظر شهری، اولین جلوه از شهر است که در ذهن و حافظه شهروندان باقی می ماند و بر رفتار آنها تاثیر دارد. شهر علاوه بر عناصر کالبدی، شامل نمادها، سمبل ها، معانی و رموزی است که مردم بر اساس نقش ها و انگیزه ها و ذهنیات و عوامل درونی، آن را درک می کنند. از نگاه شولتز، احساس فضا و درک محیط با خاطرات عجین شده است، وی بخشی از معانی مکان را در تجربه ها و حالات روحی انسان جستجو می نماید. برای او مکان، همان فضای زنده است. زنده بودن هم به معنای خاص و هم به معنای عام (شولتز، ۱۳۸۲: ۷۳). هنگامی که در مقابل بناهای شهر می ایستیم، کالبد موجود از طریق تجربه های متنوعی که در فضا روی آن صورت می گیرد، در قالب ماهیتی غیر قطبی (عینی - ذهنی) توجیهی را دال بر چگونگی فرایند تحولات در شهر ارائه می دهد. پس کالبد شهر نمادی انتزاعی یا نمایشی نیست، بلکه همواره با حضور در زندگی روزمره با ذهن ساکنین پیوند می خورد و موجودی واقعی می شود که قابل درک است. "تانکیس" به نقل از "ادوارد کیسی" در بازدید از زادگاهش می نویسد: "فهمیدن این مکان به صورت کم و بیش مطوئن خاطراتی را برای من نگاه می دارد. این خاطرات همانقدر به مکان وابسته اند که به ذهن و جسم من تعلق دارند و در حضور من انتشار می یابند (تانکیس به نقل از کیسی، ۱۳۸۸: ۱۹۰). با این دید، خاطره ک عمل مجسم شده است که به حضور در مکان وابسته است. شهرها چه به عنوان محصولی اجتماعی و چه به عنوان محصولی فیزیکی، دارای "عینیتی" هستند که وجود دارند و آثار آن ورای ادراک فردی آنها، واقعی و به معنای کامل کلمه مشخص است. با این وجود، تجربه بودن در شهر می تواند مرز عینیت و ذهنیت را در لذت بخش ترین یا هراس انگیزترین طرق، مبهم و تار باشد (همان: ۲۰۲) در این دیدگاه، کالبد شهر خطوط اندیشه را دنبال می کند، ذخایر معانی در شهر پنهان است، سکون به خاک سپرده می شود و خاطرات شکل می گیرند.

۲. نظریات مطرح در منظر شهری:

پیشگامانی که جنبه شکلی و فضایی و مکانی و نقش عناصر ساخت فضایی شهر را مورد مطالعه قرار داده اند، هر یک روشهایی را برای مطالعه چند نمونه شهر پیش گرفتند و سرانجام ماحصل مطالعات خود را به صورت قواعدی برای مطالعه شهرها ارائه کردند (توسلی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۲). مطالعه نظریات مختلف ارائه شده در زمینه طراحی شهری، نشان دهنده این واقعیت است که علیرغم مطالعات شهری گسترده انجام شده قبل و بعد از تحقیقات لینچ، اما نظریه او و پنج عنصر کلیدی (راه، لبه، گره، نشانه و محله) که وی آنها را عناصر نمایان و زمینه ساز ایجاد فضاهای شهری و معماری خوانا معرفی کرده است، همچنان در زمینه تسهیل فرایند راهیابی، کارآمد و با اهمیت اند و بسیاری از مطالعات دیگر، همین عناصر را با اندکی تغییر در اهمیت آنها به کار برده و آنها را تأیید کرده اند. یافته های لینچ علاوه بر آمریکای شمالی (که محل تحقیقات لینچ بود) در آمریکای لاتین، اروپا و شهرهای اسلامی، مورد تأکید قرار گرفت. البته اهمیتی که به هر یک از عناصر داده شد، بسته به شرایطی مثل فرهنگ و عقاید و ذهنیات افراد، میتواند متنوع باشد. به عنوان مثال در شهرهای اسلامی، عنصر نشانه به عمومیت عنصر مسیر در مقایسه با فرهنگ و شهرهای آمریکا نبود (پاسینی، ۱۳۶۲: ۱۱۱).

۳. شکل گیری انواع شهرهای مسلمان شده و نوبنیاد اسلامی در شرایط مختلف زمانی و مکانی

شهرهای کهن با ساختاری تشبیه گرا، برای تداعی معانی کیهانی و تسلط بر امور ماهوی بر انسان ها بودند، و شهرهای رنسانسی و مدرن، با استفاده از نظم در ساختار شهری، محوریت انسان در تمام هستی را معنا می دادند، اما شهرسازی اسلامی، متناسب با نگرش برآمده از اسلام، ساختاری متفاوت دارد. چنین است که شهرسازان و هنرمندان مسلمان برای پاسخ گویی به همه جوانب مطروحه در باب شهرسازی و زندگی شهری، نیازمند استفاده از شکل هایی فراتر از اشکال منظم و محدود هندسی بوده اند که در دیگر نقاط جهان و یا شهرسازی دوران ماقبل اسلام استفاده می شده است. شاید این گونه بیان کرد که در ساختار شهرهای اسلامی با توجه به شرایط مختلف زمان و مکان، ساختارهای تنزیهی و تشبیهی به طور نسبی، متجلی شده اند (جدول شماره ۲).

۴. عوامل موثر در شکل گیری و توسعه شهرها

۱. شهرسازی در تمدن های اولیه:

شهر در تمدن های اولیه در یازده ناحیه در دنیای قدیم (قاره های آسیا، اروپا و آفریقا) و هفت ناحیه در دنیای جدید (قاره آمریکا) نشان می دهد که آستانه تمدن و شهرنشینی در پنج ناحیه ظاهر شده است.

این پنج ناحیه که هسته های شهری در آن ها ایجاد شده عبارت اند از: جنوب غربی آسیا (بین النهرین)، آمریکای مرکزی، پرو، هند و چین.

۲. شهرسازی در تمدن یونان:

در حوضه ی دریای مدیترانه، فرآیند ایجاد سکونتگاه های شهری ابتدا در قالب واژه پلیس معنی پیدا کرده که در تمدن یونان باستان شکل گرفته است. شهر های یونانی حاصل تعامل سه عامل مهم می باشند. عامل اول خدایان گوناگون که برای پرستش آنها معابدی ساخته می شده است عامل دوم عامل اقتصادی است که به دلیل نامساعد بودن اقلیم و پتانسیل زمین جهت کشاورزی و در مقابل،

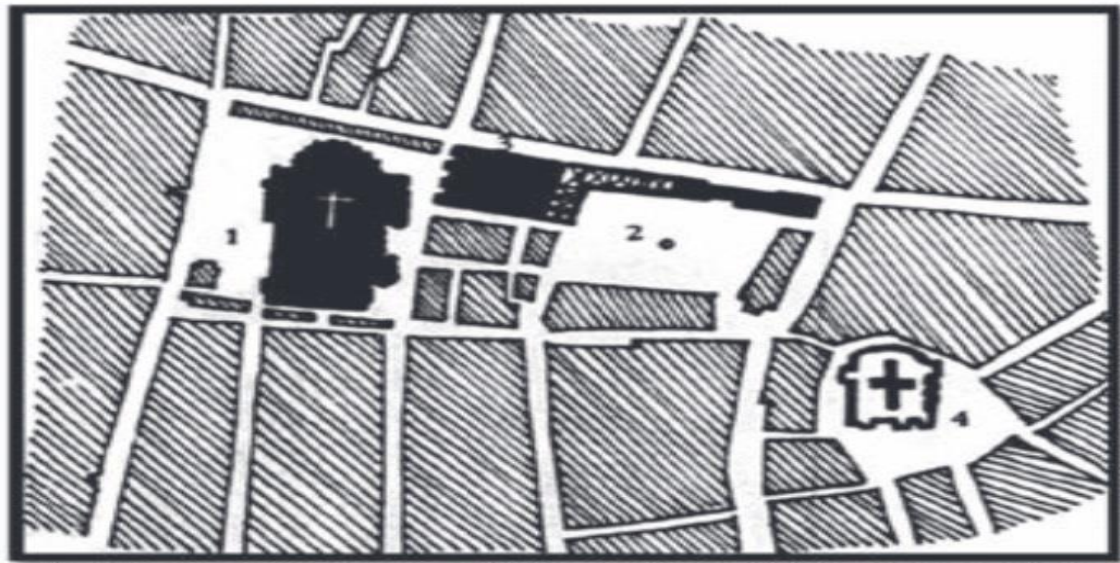
منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
وجود منابع زیاد مواد معدنی، یونانیان روی به تجارت دریایی با تمدن های دیگر جهان آوردند، که این خود، عامل اصلی در شکل گیری شهرهای این تمدن در سواحل دریاها بوده و عامل سوم نحوه ی اداره کشور به صورت دموکراسی است تفاوت شهر های یونانی و رومی را می توان در گفته استرابو (۳ ق.م تا ۲۴ ب.م) دید که گفته است: " در ساخت شهر ها، یونانی ها زیبایی را برگزیدند ولی رومی ها به سنگ فرش خیابان ها، تأمین آب شرب شهر ها، و ایجاد شبکه فاضلاب همت گماردند.

۳. شهرسازی رومی

شهرسازی رومی ترکیبی بود از شهرسازی اتروسکی - یونانی که مراسم مذهبی و نحوه اجرای آن را از اتروسکها تقلید می کردند. ایجاد شهرکهای نظامی و تقسیم بندی فضایی و شبکه شطرنجی پدیده ای یونانی (هلنی) بود و ایجاد آگورا، خیابانهای رواق دار، رواقهای جوار معابد و اطراف فوروم، معابد و حتی احداث خانه های حیاطدار، معابد، تئاتر و ترکیب یونانی ساختمانی ستون، حاشیه حمال و طره و ... گواه این مطلب است.

۳. شکل گیری شهرهای قرون وسطی

شکل گیری شهرنشینی قرون وسطی در اروپا با تنوع بسیاری روبروست. چنانچه در اواخر قرن دهم، شهرسازی با تجدید حیات اقتصادی و افزایش جمعیت آغاز و با گسترش صنعت و تجارت، زیستگاههای شهری و روستایی تغییر یافته (بنه ولو، ۳۵: ۱۳۸۶) و علی رغم متروک شدن بسیاری از شهرهای رومی، تعداد معدودی از آنها توانستند هسته اولیه شهرهای بعدی قرون وسطی باشندمانند شهرهای لیون و فلورانس پادگانهای نظامی رومی به شهرهای تجاری تبدیل شدند (موریس، ۹۵: ۱۳۷۴). «احیای تجارت» و «نقش کلیسا» به گونه ای است که هم در وضعیت پیشبرد صنایع و هم در شکلگیری سازمان فضایی شهرها تأثیر گذاشته است. کلیسا عامل احیای تجارت، کانون اصلی فعالیتهای دولتی و مذهبی و تجاری بوده و کلیسای جامع به عنوان هسته مرکزی شهر، عامل وحدت و انسجام سازمان فضایی شهر عمل کرده است بازارها نیز در اطراف کلیسای جامع، به دلیل تردد و گردهمایی مردم، بیش از هر جای دیگری برپا میشود (مفورد، ۱۳۹۲: ۴۲۴). این بازارها در فضاهای عمومی و یا خصوصی از دروازه تا مرکز شهر کشیده شده و از آنجایی که تردد عامل حیاتی رشد شهر محسوب میشود، خیابان اصلی شهر نیز به صورت طبیعی به بازار تبدیل میشود چنانکه در اکثر شهرهای اروپایی قرون وسطی، خیابان های تجاری متداول می شود. (موریس ۱۳۷۴: ۱۰۸). به هرسوی، عناصر اصلی شهرهای قرون وسطی، با توجه به عوامل تاثیر گذار فوق، به شکل بازار و کلیسا متجلی شده و فارغ از منشا ظهورشان و زمینه های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مشترکی که بین شهرهای این دوره برقرار است.

تصویر شماره ۱: مرکز شهری قرون وسطایی (لوبک)، شکل یافته از چهار فضای ویژه عبارتند از: ۱- فضای باز در جلوی کلیسای اصلی، ۲- میدان بازار و عمارت شهرداری، ۳- خیابان اصلی که از کنار این دو میگذرد و ۴- فضای باز در جلوی کلیسای فرعی. (بنه ولو ۱۳۸۵: ۵۷).

۴. شهرسازی در رنسانس

قرون وسطی عصر حاکمیت کلیسا بر جوامع اروپایی بود. ایمان مسیحی در قرون وسطی بر همه چیز مقدم بود در حقیقت این دوران همه چیز با خدا ارزش پیدا می کرد. (رحیمی بروجردی، ۶۲-۶۳: ۱۳۷۰ براساس مبانی طراحی رنسانس در مرکز شهر می بایست میدان اصلی شهر قرار گیرد و مهمترین ساختمان های شهر در اطراف آن مستقر گردند. نظم هندسی جایگزین شبکه ارگانیک گردید شهر ستاره ای شکل آرمانی رنسانس. آنها فقط در نقاطی که امکان پذیر بود، خیابان ها را راست و مستقیم کرده، میداین و ساختمان ها را با یکدیگر هماهنگ می کردند طراحی میدان یکی از بزرگترین دلمشغولی های هنرمندان رنسانس بود. در این طرح ها، کلیه عناصر تأثیرگذار و تعریف کننده میدان، مانند کف، جداره ها، آب نماها، مجسمه، برج و ستون و دروازه های آن، از اصول کلی تناسب با یکدیگر برخوردار گردید.

تئوری پرسپکتیو که یکی از وقایع مؤثر بر تاریخ هنراست که سلاخی برنده بود و بیان هنری می بایست با آن تطبیق بیابد. (موریس، ۱۷۱: ۱۳۶۸) ساخت و شکل شهر در این دوره تحت تأثیر سه گروه معماران، نظریه پردازان شهری و مهندسان نظامی است

۵. شهرسازی باروک:

شهر باروک، شهر از پیش طراحی شده است که از سه بخش عمده، کاخ، اراضی شاهی و مناطق مسکونی شهروندان تشکیل شده است. اولاً بخش های مختلف شهر بوسیله خیابان ها مستقیم به هم مرتبط گردند، دوماً با ایجاد نماهای با شکوه قصر، کلیساها، باغ ها و فواره ها بر تأثیرگذاری آن افزوده شود. سوماً از عناصر یادمانی، مانند مجسمه برای تجلیل و تکریم پادشاهان و شاهزادگان استفاده گردد. محل استقرار کاخ طوری انتخاب می گردید که تسلط آن بر شهر تأمین گردد. اصل حاکم بر سازماندهی میان اجزاء، هندسی است. خیابان های شهر و باغ های آن زمان از نظمی هندسی برخوردارند (پاکزاد، ۱۳۹۷)

لیلا حیدری

منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
۶. شهرسازی در دوران انقلاب صنعتی:

شهری شدن مدرن که با آغاز صنعتی شدن شکل می گیرد، اولین شکل تولید سرمایه داری را به همراه دارد اول از میان رفتن ساخت اجتماعی روستایی و مهاجرت جمعیت به مناطق شهری و تبدیل روستائیان به نیروی کار مورد نیاز انقلاب صنعتی دوم عبور از اقتصاد کوچک خانگی به اقتصاد صنعتی کوچک و آنگاه به اقتصاد بزرگ که به معنی تمرکز نیروی انسانی، ایجاد و بازار و ساختن محیط صنعتی میباشد عناصر اصلی مجموعه شهری جدید کارخانه و راه آهن است و خود شهر به یک زاغه بزرگ مبدل میشود. کارخانه هسته اصلی شهر را تشکیل میداد و همه ابعاد شهر تحت الشعاع آن قرار داشت. اولین کارخانه ها در بهترین مکان شهری نزدیک منابع آب ساخته شده بودند.

۷. شهرسازی در دوران پیش از اسلام در ایران

شهر ایرانی قبل از اسلام در ابتدای پیدایش، متأثر از تمدن بین النهرین شکل می گیرد و گسترش می یابد. در حقیقت در دوران تمدن مادی و سلسله هخامنشی، شاهد شکل گیری «شهر معبد» و «شهر قدرت» (سبک پارسی) هستیم. تفاوت اصلی سبک پارسی که در زمان اشکانیان شکل می گیرد و در زمان ساسانیان ادامه می یابد با سبک پارسی، در توجه به مناطق پیرامونی شهرها و اعمال قدرت شهر بر آن هاست. در مجموع ساختار کلی شهر ایرانی در قبل از اسلام با وجود فراز و نشیب هایی که دارد بدین قرار است: اول دژ حکومتی که محل کاخها، معابد، تأسیسات نظامی و اداری و خزائن و انبارهای آذوقه و اسلحه است. دوم شهر میانی که محلات مسکونی اقشار قدرت مند و صاحب نفوذ، بازار و میدان در آن شکل می گیرد. سوم شهر بیرونی که محل زندگی مردم عادی است و خارج از حصار شهر قرار دارد.

شهرها متناسب با چند عامل شکل می گرفتند: عامل اول راه های ارتباطی است که محل شکل گیری شهرها را تعیین می کرده است. عامل دوم طبقه ای به نام روحانیون بودند که عملاً نقش تعیین کننده ای در شکل گیری شهر نداشتند و عمدتاً از طریق اعمال نظرات خود در ساختار قدرت بر شهر تأثیر می گذاشتند. عامل سوم و مهم ترین عامل تأثیرگذار، که بیشترین تأثیر را بر ساختار شهر و جایگیری عناصر و اجزاء آن می گذارد، همان نظام طبقاتی حاکم بر افکار و عقائد ایرانیان قبل از اسلام است. این عامل تقسیمات و تمایزات اصلی شهر را تعیین می کرده است.

۸. شهرسازی در دوران اسلامی در ایران

ساختار شهر در این دوره شامل چند عنصر اصلی است: اول مسجد که به عنوان نماد اصلی شهر اسلامی از زمان تشکیل حکومت اسلامی در شهر مدینه، تا این زمان نقشی پررنگ داشته و روز به روز بر اهمیت آن افزوده می شد. مسجد به عنوان مهم ترین عنصر کالبدی اسلام در شهر، مرکز شهرها را برای شکل گیری و حضور خود انتخاب می نمود و مرتفع ترین عنصر شهر بود.

دوم بازار که عمومی ترین فضای شهری و ستون فقرات شهر محسوب می شد. بازار به دور مسجد و مدرسه می چرخد و آن را در بر می گیرد. این در هم تنیدگی نمادهای دین و اقتصاد، یکی از وجوه تفاوت شهرهای اسلامی با شهرهای اروپایی است، تفاوتی که از همه جانبه بودن دستورات اسلام در مقابل دستورات مسیحیت کاتولیک نشأت می گیرد.

ماهنامه فرا اقتصاد بین الملل

سوم محلات مسکونی شهرها در دوران اسلامی است. با گسترش شهر اسلامی، کم‌کم روستاییان شروع به مهاجرت کرده و بدین وسیله محلات مختلف شهر، شکل می‌گرفتند. محلاتی که وجه تمایز آن‌ها از یکدیگر یا عوامل قومیتی بودند، یا عوامل مذهبی و یا شغل اهالی ساکن در آن‌ها. هر محله، خود واحدی منسجم بوده که ساکنان آن براساس یکی از عوامل پیش‌گفته کنار هم جمع می‌شده‌اند.

چهارم میدان است. میدان اصلی شهر که در مرکز شهر واقع می‌شد محل اصلی تجمعات و همچنین نقطه‌ی کانونی اتصال عناصر مختلف مذهبی، اقتصادی و حکومتی بود مانند میدان نقش جهان اصفهان. میدان‌هایی نیز در مقیاس کوچک‌تر در هر محله وجود داشت که اصلی‌ترین فضای تعاملی در محله محسوب می‌گردید.

پنجم گذرها بوده است. اصلی‌ترین وظیفه‌ی گذرها، ارتباط‌دادن عناصر مختلف شهری بوده است. در عین اینکه فضای تعاملی نیز محسوب می‌گردیده‌اند

عوامل موثر در تشکیل شهرماخذ:نگارنده

شهر	عوامل موثر در تشکیل شهر	دوره شهرسازی	
شهر میلنوس - الینتوس پرینه - آتن	معابد - آگورا - عامل اقتصادی و تجارت دریایی - اداره کشور به صورت دموکراسی	یونان	۱
پمپئی	فروم مگنوم یا انجمنگاه، میدان - حمامهای رومی	رومی	۲
شهرهای لیون و فلورانس - ونیز - وور تسبورگ - سیه نا	میدان اصلی شهر - احیای تجارت - نقش کلیسا - بازارها	قرون وسطی	۳
پالمانوا - فلورانس - شارلویل - زوریخ - نانس - وین	کلیسای کاتولیک - میدان اصلی مرکز شهر قرار گیرد و مهمترین ساختمان‌های شهر در اطراف آن	رنسانس	۴
کارلسروهه - ورسای - فرویدن اشتادت - هاناو	کاخ پادشاه - اصل حاکم بر سازماندهی میان اجزاء هندسی است	باروک	۵
لندن - پاریس	کارخانه ها - راه آهن	در دوران انقلاب صنعتی	۶
هگمتانه	راه‌های ارتباطی - نظام طبقاتی حاکم بر افکار و عقائد	پیش از اسلام در ایران	۷
تبریز - شهر ری	مسجد - بازار	در دوران اسلامی در ایران	۸

ردیف	دوره	سازمان فضایی - کالبدی	شهر	ساخت کالبدی
۱	میان سبک پارسی - هلنی (قرن سوم ق. م)	هیپوداموس و شبکه معابر شطرنجی - راههای اصلی، قلاع نظامی	صدرروازه	
۲	سبک پارسی (قرن نهم تا قرن چهارم ق. م)		هگمتانه	
۳	سبک پارتی (قرون سوم ق. م، تا قرن هفتم میلادی) پارتی	شهر دایره‌ای شکل	نسا - فیروز آباد	
۴	سبک پارتی در دوران ساسانیان	بازار شکل دهنده محلات و ستون فقرات شهر	آتن	
۵	سبک‌های شهرسازی در دوران اسلامی	مسجد، بازار و محله	نیشابور - ری	

خلاصه نتایج مقایسه کالبدی بافت شهرهای ایرانی-اسلامی و اروپایی قرون وسطی

شهر ایرانی-اسلامی	شهر اروپایی-قرون وسطایی
<p>وجود محله‌های مترکم و پیوسته</p> <p>شکل‌گیری محله‌ها در اطراف قطب تجاری (بازار/خیابان تجاری)، قطب مذهبی (مسجد/کلیسا) و فضای باز (میدان) شهر</p> <p>مرکز محله به عنوان فضای باز (میدانچه)</p>	<p>تقسیم شهر به چهار یا... ناحیه که هر کدام کلیسای خود را دارند</p>
<p>شروع فضاهای تجاری از منطقه خارج از شهر</p> <p>فضای تجاری، شاهراه اصلی شهر</p> <p>ارتباط فضایی قطب تجاری شهر با مراکز اجتماعی و مذهبی و به عبارتی مرتبط با مرکز فیزیکی شهر</p> <p>شکل‌گیری محله‌ها در مسیر حرکت فضاهای تجاری</p>	<p>خیابان تجاری متشکل از طبقه همکف خانه‌های مسکونی</p> <p>وجود طاقنمای مزین سراسری به عنوان پیشخوان مغازه‌ها</p>
<p>کشیده شدن خیابانهای اصلی از دروازه‌ها تا مرکز شهر به دلیل:</p>	<p>ساختمانهای بلند در دو طرف راه، پرسپکتیو راه را متفاوت میکند</p>

ماهنامه فرا اقتصاد بین الملل

<p>– سرپوشیدگی برخی راهها</p>	<p>۱. تداوم فضای بازار و خیابان تجاری ۲. خطوط اصلی ارتباطی</p> <p>– هم آمیزی فضای پر و خالی و تبدیل تدریجی فضاها به یکدیگر و در نتیجه توالی فضایی در شهر</p>	<p>راه</p>
<p>– میدان اصلی در جهت فعالیت های تجاری</p> <p>– فضای باز جلوی کلیسا (پارویس) در جهت تجمع مردم و مراسم مذهبی و بعدها دارای کاربرد تجاری</p> <p>– شکلگیری هسته ای دوبخشی توسط دو میدان</p>	<p>– هر شهر دارای یک فضای باز به عنوان میدان اصلی</p> <p>– میدان محل تلاقی عبور و مرورها و عملکردهای شهر و محل استقرار ساختمان های مهم</p> <p>– میدان در امتداد قطب تجاری شهر (بازار و خیابان تجاری) و راهی که به یکی از دروازه های شهر ختم میشود.</p> <p>– وجود ورودی های متعدد به میدان</p>	<p>فضای باز (میدان)</p>

عوامل کالبدی در مسجد/کلیسا (مهسا امینی حاجی باشی و دیگران: ۱۳۹۶)

شهر اروپایی – قرون وسطایی	شهر ایرانی – اسلامی	
<p>– کلیسا در میدانی همجوار میدان اصلی قرار میگیرد</p> <p>– فضای تجاری به میدان اصلی و تجاری شهر میرسد، نه میدان کلیسا</p> <p>– دارای معماری برونگرا</p> <p>– ابتدا براساس الگوی دادگاه های رومی (بازیلیکا) سپس براساس سبک رمانسک و از قرن ۱۲ به بعد به سبک گوتیک</p> <p>– ساخت کلیساها رو به غرب و به سمت بیت المقدس</p>	<p>– قرارگیری قطب های مذهبی در مرکز شهر به عنوان نطفه اصلی</p> <p>– بازار و خیابان تجاری در گسترش خود به سمت این دو بنا کشیده میشوند.</p> <p>– قرارگیری خانه های مسکونی در اطراف آنها</p> <p>– قرارگیری مسجد جامع در میدان اصلی شهر که بازار به آن میرسد.</p> <p>– با توجه به مسائل اقلیمی و مذهبی در بیشتر موارد دارای معماری درونگرا (الهام از خانه کعبه)</p> <p>– ساخت مساجد به سمت قبله</p>	<p>مسجد/ کلیسا</p>

جدول شماره ۱: شکل گیری انواع شهرهای مسلمان شده و نوبنیاد اسلامی در شرایط مختلف زمانی و مکانی، با توجه به جهان بینی و ارزش ه (لبیب زاده، حمزا نژاد: ۱۳۹۷)

بستر	شهر	بیان	تاثیر اسلام بر شهر	نظریه شهری	پلان
شهرهای مسلمان شده	جزیره العرب	اولین شهر اسلامی، مرکز تمامی فعالیت ها و گسترش اسلام	ایجاد اولین مسجد در حاشیه شرقی شهر، تمرکز فعالیت ها در پیرامون مسجد نبی صلوات الله	تقدم تنزیه گرایی بر تشبیه گرایی	
	خاورمیانه	شکل گیری هسته اولیه شهر بر اساس تفکرات انسان گرایانه، به وجود آمدن ساختاری منظم شهری	تغییر ساختار تشبیه گرای شهر، پدیدار شدن ساختار تنزیه گرا و تشبه-گرا به صورت نسبی	تقدم تنزیه گرایی بر تشبیه گرایی	
	اندلس	شکل گیری هسته اولیه شهر بر اساس تفکرات اومانستی، وجود ساختاری تشبیه گرا در شهر	تغییر ساختار قسمت شرقی شهر و ایجاد ساختار تنزیه گرا و تشبه گرا به صورت نسبی	تقدم تشبیه گرایی بر تنزیه گرای	
شهرهای نوبنیاد اسلامی	خاورمیانه	ساختار شهر اولیه بر اساس مفاهیم ازلی، و تعریف فضا زمان	متروک شدن و انحطاط ساختار شباهت نمای شهر به دلیل عدم هم-خوانی با اصول اسلامی	تشبیه گرایی به مفاهیم ازلی	
	شمال آفریقا	ایجاد طرح اولیه شهر با ساختار تشبیه گرا برای بیان قدرت دستگاه خلافت	تغییر طرح اولیه شهر و هماهنگ شدن ساختار با اصول اسلامی	تقدم تشبیه گرایی بر تنزیه گرایی	
	خاورمیانه	ایجاد شهر، با استفاده از ساختار تشبیه گرا و تنزیه گرا به صورت هم زمان	تجلی هم زمان تشبیه گرایی و تنزیه گرایی	نظریه جامع سلسله مراتبی	
	ایران	ایجاد شهر، با استفاده از ساختار تشبیه گرا و تنزیه گرا به صورت هم زمان	تجلی هم زمان تشبیه گرایی و تنزیه گرایی	نظریه جامع سلسله مراتبی	

برای تعریف به نسبت کامل تر از شهرسازی دوران اسامی، می توان نظریه جامع سلسله مراتبی را که به نوعی در برگرنده تمامی نظریه های تشبیهی و تنزیهی است ارائه داد. این نظریه، با توجه به شرایط مختلف زمانی و مکانی، بهره گیری از ساختار مناسب در کالبد، و ظهور تشبیه را برای جذب مخاطبان، و یا تنزیه را برای جلوگیری از برداشت اشتباه آنان بیان می دارد. براساس نظریه جامع سلسله مراتبی، هنر متأثر از عقاید اسامی صیقل دهنده دین و باعث حرکت به سوی تعالی است و این هنر در شهرسازی دوره های مختلف اسلامی براساس شرایط زمان و مکان تجلی یافته است. بنابراین به نظر می رسد که شهرسازی دوران اسامی متأثر از آرمان شهر اسلامی براساس نظریه جامع سلسله مراتبی شکل گرفته است.

۵. مدیریت ساختار شهری

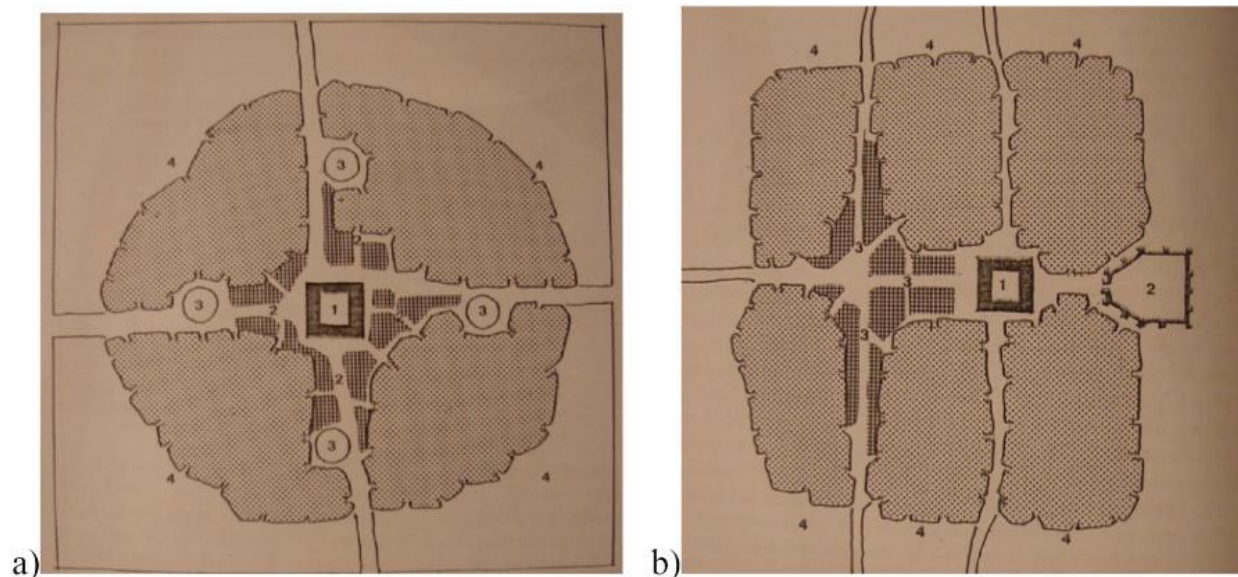
سیستم مدیریت شهری اصولاً به عنوان یک سطح و رده فضایی مدیریت محلی برای اداره همه امور یک شهر به عنوان یک واحد فضایی مطرح است. (کاظمیان و سعیدی رضوانی، ۱۳۸۱) مدیریت شهری، فرآیندی از مسئولیت ها و اقدامات مرتبط شامل سیاست گذاری، برنامه ریزی، سازماندهی، اجرا، نظارت و کنترل است که، برای نیل به اهداف عملیاتی خاص در سطح جوامع شهری تنظیم شده است. شکل گیری این فرایند و تحقیق اهداف عملیاتی آن نیازمند یک ساختار سازمانی مناسب و کارآمد برای اعمال مدیریت میباشد. در این ارتباط، مدیریت شهری باید دیدگاه جامع نگرتری درباره اجزاء و عناصر سیستم شهری اختیار کند. (مگل، ۱۳۷۶: ۴۶۴) رویکرد کل نگر، نیازمند نیروی هدایتی قوی است تا هماهنگی و همسویی لازم در فرآیند مدیریت شهری حاصل گردد و مطلوب ترین نیروی هدایتی، مطمئناً یک حکومت شهری یا محلی قوی در سطح شهر خواهد بود. در این میان یکی از موارد مهم پس از تقویت سازمان های محلی و ایجاد حکومت محلی، طراحی و بهبود تماس و مشارکت میان حکومت محلی، بخش خصوص جامعه و جامعه مدنی (شهری) و تلاش برای دربرگیری بازیگران و ذینفعان متعدد شهری در اداره شهرهاست. این نگرش، در چارچوب "رویکرد حاکمیت"، مدلی منسجم از مدیریت شهری به دست میدهد. این رویکرد در مقابل الگوی سنتی مدیریت شهری "الگوی حکومت" مطرح شده است. رهیافت حکومت شهری بر مبنای تمرکزگرایی در سطح ملی و عدم تمرکز در سطح محلی برنامه ریزی بخشی میان مدت، نظام بسته و انحصار طلبانه دولتی، اقدامات واکنشی و تنظیم کننده وضع موجود با استفاده از راه حل های فن سالارانه استوار بوده است. (مگل، ۱۳۷۹).

۶. استخوان بندی شهر

استخوان بندی شهر مجموعه ای است مرکب از یک ستون فقرات و شبکه ای به هم پیوسته از کاربری ها و عناصر مختلف و متنوع شهری که شهر را در کلیت آن انسجام میبخشد و تار و پودش در همه گستره شهر تا انتهای ترین اجزای آن یعنی محله های مسکونی امتداد می یابد. این مجموعه، شالوده سازمان فضایی - کالبدی شهر و اجزای داخلی آن بوده و مبین خصوصیات کلی شهر است و سایر ساختمان ها در شهر همانند پرکننده ها، بینابین بخش های اصلی این شبکه را می پوشاند. موقعیت قرارگیری اسکلت و استخوان بندی اصلی در شهر به صورتی است که فصل مشترک همه نواحی و مناطق شهری بوده و از همه نواحی اصلی شهر عبور میکند و در غالب شهرها از نظر هندسه، موقعیتی مرکزی دارد. قابلیت رشد و تغییرپذیری، بازسازی و تجدید سازمان شهر و استخوان بندی اصلی آن، در رابطه با نیازهای هر دوره از حیات و فعالیت های یک جامعه شهری از مشخصه های مهم و ضروری استخوان بندی اصلی شهر است که به مدد انواع الگوهای انتظام بخش عناصر و ساختار کالبدی آن حاصل می آید (حبیبی ۱۳۷۶: ۱۸).

منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
 استخوانبندی اصلی شهر عرصه ای است وسیع که در آن بسیاری از عناصر و فعالیت‌های شهری جای می‌گیرد و در نظم بخشیدن به روابط دسته جمعی ساکنان در مقیاس شهر نقش مهمی ایفا می‌کند. عناصر اصلی استخوان بندی شهر که شبکه نمادین شهر را تشکیل می‌دهند، ابزارهای هویت دهنده و نقاط عطفی در سطح شهر هستند که با سازمان فضایی خاص خود در ایجاد خاطره ذهنی از شهر و خوانایی آن به کار می‌آیند. در محدوده استخوانبندی اصلی شهر، فضای شهری، مختصات خود را می‌یابد. این مختصات که از ویژگیهای بعد سوم و بعد چهارم (زمان) احصا میشود در جو حاکم بر فضا و ارزش های بصری آن منعکس شده و از تراکم جمعیتی، سروصدا، نوع تردد، نوع فعالیت های خارج از ساختمان ها، آرامش یا ازدحام، همگنی یا ناهمگنی فرم ها و فعالیت ها، تفکیک حریم های خصوصی و عمومی، تناسب بین فضای باز و فضای محصور و ... ناشی میشود (همان، ۱۳۱). این دسته از مشخصات استخوان بندی اصلی شهر کشش و جاذبه ای در این محدوده ایجاد می‌کند و نقش مهمی را ایفا می‌کند.

مسجد جامع، حسینیه و بازار در شهرهای ایران روح و روان شهروندان جای دارد و تکیه گاه شهروند ایرانی بوده است. انسجام و یکپارچگی و درهم تنیدگی اجزاء و عناصر شهری از بازار و مسجد و حسینیه و مدرسه تا خانه و مقبره، ساختار کل در شهر سنتی به گونه ای است که تفکیک فضایی آن را دشوار میکند. مسجد جامع، بازار، میدان و محله ها برتری نسبت به یکدیگر ندارند بلکه بر حسب قومیت و شغل ساکنان به صورت مستقل ظاهر می‌شوند. استقلال که تنها مبین تمایز است نه برتری. علیرغم جدایی قوی و مشخص محلات شهری از لحاظ اداری، قومی، مذهبی و شغلی، از نظر کالبدی مجموعه شهر یکپارچه، پیوسته و اجزای آن در ارتباط بوده است.

تصویر شماره ۱: مدل شهر اسلامی (منبع: آلسایاس ۱۳۷۳)

(a) ۱. مسجد جامع ۲. بازار ۳. حمام ۴. محله های مسکونی (b) ۱. مسجد جامع ۲. قلعه/قصر ۳. بازار ۴. محله های مسکونی

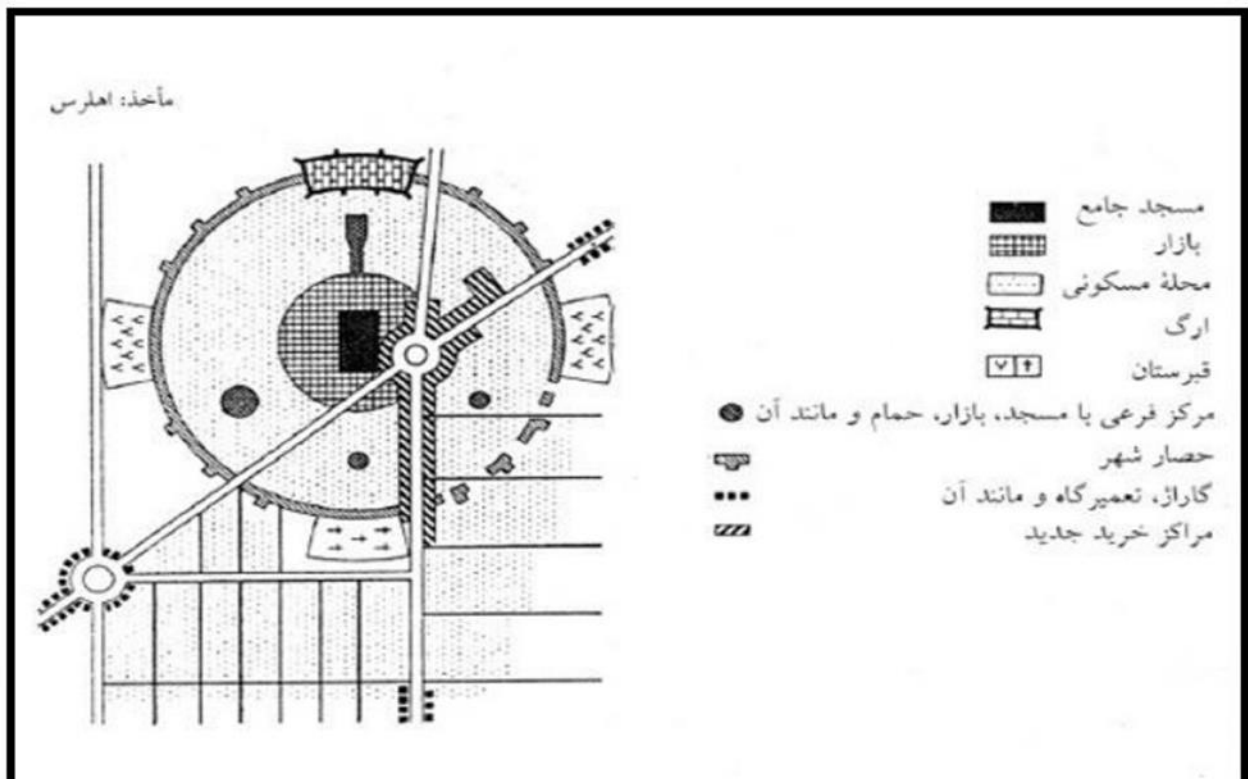
۷. ساختار شهر اسلامی

اهلرز نیز در بررسیهای خود مدلی از شهر اسلامی ارائه کرده که خصوصیات آن عبارتند از: وجود سلسله مراتب از کارکردها با مسجد آدینه (کارکرد دینی) و بازار (کارکرد اقتصادی و قلب فعالیتهای کسب و کار سنتی) به عنوان هسته مرکزی هر شهر اسلامی .

وجود سلسله مراتب بازرگانی و پیشه‌وری در درون بازار، بطوریکه نه تنها نظم و ترتیب مشخصی از فعالیت‌های کسب و کار و صنف بندی در سراسر مجموعه بازار به چشم می‌خورد بلکه از نظر بازرگانی نیز، دکانها با کالاهای مرغوب و طراز اول در مجاورت هسته مرکزی بازار و گذرگاه یا راسته‌های معتبر و داد و ستدهای کم ارزشتر در فاصله دورتری از مرکز بازار جایگزین می‌شدند.

وجود محلات مسکونی درون شهری (کارکرد مسکونی) با جدایی‌گزینی مناسب و هماهنگ با تفاوت‌گذاری‌های اجتماعی، قومی، دینی و ... مردم شهر.

وجود تأسیسات و استحکامات نظامی - دفاعی (کارکرد دفاعی) مانند حصار، برج، دروازه‌ها، بندها و دربندهای محلات. و بالاخره مشخصات خاص دیگری نظری گورستان‌ها و بازارهای دورهای بیرون باروی شهر (پوراحمد وموسوی ۱۳۸۹: ۳)

فرا اقتصاد بین الملل

لیلا حیدری

منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی

۱-۷. ماهیت الگوها در شهر سنتی

الگوها یکی از مبانی لازم برای ارتباط دادن راه حل های طراحی با انسان اند. نقض الگوها رابطه فرم های ساخته شده را با مردم قطع می کند، سازنده فرم در فرهنگ سنتی هر جامعه ای نقش مهمی ایفا میکند. ازدست دادن الگوهای معماری خسارت جبران ناپذیری بر شیوه عملکرد یک جامعه وارد می آورد، خصوصا در جوامع روستایی سنت ها تنها راه حراست از فرهنگ هستند. سنتها دربرگیرنده راه حل هایی اند که توسط افراد زیادی در طول زمان به تدریج شکل گرفته اند، بنابراین الگوهای طراحی با شیوه معیشت و زندگی مردم مرتبطند و الکساندر به این نکته تأکید بسیار زیادی داشته، همچنین حسن فتحی نیز به صورت مفصلی در این زمینه سخن گفته است (فادی ۲۴، ۱۳۵۱-۲۷)

۲-۷. ایجاد، تقویت و تداوم محور اصلی

- ایجاد شبکه ای از مراکز بر حسب سلسله مراتب فضایی کالبدی

- ایجاد نمادهای مرتبط با یکدیگر (هماهنگ و در عین حال متباین)

- ایجاد وحدت پیمون بندی شده در شکل معماری

- ترکیب وحدت گرایانه

- خلق فضاهای تسهیل کننده روابط اجتماعی

- نهادینه کردن سلسله مراتب فضایی

- ایجاد گذر پیاده (حبیبی، ۱۳۸۲: ۳۷)

۳-۷. موجودیت شهر سنتی

استفاده از واژه سنت در جامعه از دوران پس از مدرن است. تا پیش از دوران مدرن، انسانها در عوالمی زندگی میکردند که اشباع از سنت بود. همچنین برای پدیدآوردن نظام شهر سنتی یا بناهای سنتی که از دل جامعه جوشیده و به صورتی طبیعی شکل گرفته روشی کاملا متفاوت با روش آموزش اکادمیکی و دانشگاهی وجود داشت. این روش شامل سه ویژگی اساسی به شرح ذیل است:

۱. این نظام محصول روشی سنتی در طراحی و ساخت است.

۲. دارای الگوهایی است که تبلور فرهنگ جامعه است، در طول زمان استمرار یافته و دست به دست گشته و منتقل شده است.

۳. با امر قدسی مرتبط و گونه‌های بارزش و بامعناست (صادقی پی، ۱۳۸۸: ۱۴)

شهر سنتی همانند شهرهای حوزه‌های تمدنی با استفاده از شیوه‌های شهرسازی تمدن‌های مغلوب و با اتکا به شکل و الگوی فرهنگی شهرسازی جدید ویژگی‌هایی دارد که وجوه اشتراک زیادی با یکدیگر دارند. خصایص شهر سنتی در سه قلمرو اقتصادی، کالبدی، اجتماعی دسته‌بندی میشوند که برخی از این خصایص دارای تبلور ظاهری نظیر بازار، ارگ و قلعه و محله هستند (پورا احمد، موسوی، ۱۳۸۹: ۲)

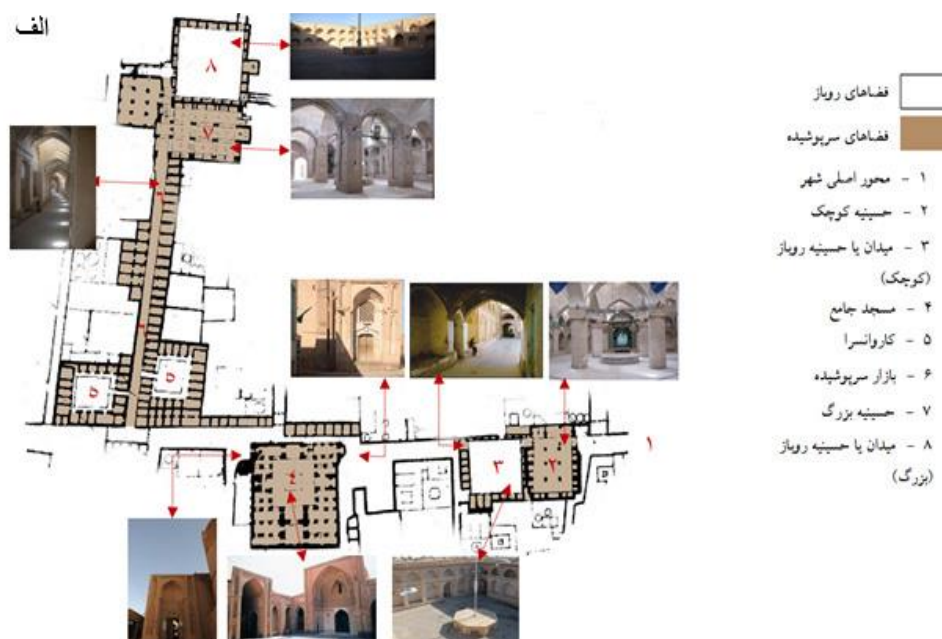
۸. بررسی عوامل مؤثر در شکل‌گیری ساختار شهر سنتی ایرانی

ساختار کالبدی؛ مطالعه و تحلیل عناصر کالبدی اصلی که در ریخت یک شهر وجود دارد، امکان بازشناسی و تبیین نقش نیروهای اجتماعی در زندگی شهری بروز تغییر در شکل شهرها را فراهم می‌نماید؛ که بر اساس آن شناسایی و تبیین گرایش‌های اجتماعی اقتصادی که در ایجاد تحول در جامعه شهری مؤثر واقع می‌شدند، امکان پذیر می‌گردد (یوسفی فر، ۱۳۸۵: ۳۲۱). بنابراین، بافت کالبدی و ساختار مکانی - فضایی شهرها، از مهم‌ترین ابعاد هویتی شهرها را شکل می‌دهد؛ زیرا شکل‌گیری بافت کالبدی شهری، متأثر از اندیشه‌ها، عقاید، باورها، فعالیت‌ها و سطح فرهنگ جامعه می‌باشد. از این رو، شناخت این بخش از شهرها می‌تواند به شناخت بیشتر سایر ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز بیانجامد در این زمینه، شهر از منظر روند سازمان‌یابی شکلی، در دوره مطالعه می‌شود؛ تکوین تاریخی شهر؛ الگویابی و شکل‌گیری کالبدی (دوره شکل‌گیری خیابان‌ها، راه‌ها و ظهور استخوانبندی شهر)؛ پیکر بندی (ظاهر شدن مشخصات ریخت شناخت شهر، روشن شدن رابطه بین کارکرد با ریخت شناسی شهر)، (شکویی، ۱۳۸۰: ۲۶۴). بر آن اساس، هدف طراحی شهری در نهایت نظم بخشیدن به ترکیب کالبدی - فضایی ساختار فضایی شهر است (توسلی، ۱۳۸۲: ۳۳) از این رو، توسعه کالبدی و فضایی شهرها متأثر از فرآیندهای طبیعی، اقتصادی، زیست محیطی، اجتماعی و سیاسی است که در طول تاریخ، مراحل گوناگونی را طی کرده است (امیدوار و هاتفی، ۱۳۹۱: ۶۴)

ساختار و شالوده اصلی شهر سنتی بستری است که از طریق آن میتوان به بسیاری از اصول و مفاهیمی دست یافت که معماران در ساخت بناهای عمومی و خصوصی در نظر داشته و پیکره شهر را بر آن اساس شکل داده‌اند. در شکل‌گیری و استخوان‌بندی شهر سنتی عوامل متعددی تأثیرگذار بوده، بدون شک شکل‌گیری فضاهای کالبدی در شهرهای سنتی، به شیوه‌های متعدد از فضای اندیشه حاکم بر آن متأثر بوده است. فضای کالبدی بیشتر شهرها متأثر از ویژگی‌های سرزمینی و جغرافیایی آن است. از سوی دیگر، مجموعه‌ای از نشانه‌ها، نمادها و مبانی فکری و مبادی صوری، مفاهیم و تصاویری برخاسته از آیینها، اسطوره‌ها و صورت‌های مثالی اندیشه‌های ایرانی در شکل‌گیری فضاهای کالبدی نمود یافته است (خدایی، تقوایی، ۱۳۹۰: ۶) ساختار شهرهای سنتی ایرانی نشان از تطبیق کامل استخوانبندی و سازمان فضایی شهرها با آداب جمعی دارد.

ساخت اصلی شهر سنتی و عناصر تشکیل‌دهنده آن تاکنون به صورت متفاوتی تفسیر و تبیین شده است. اجزا و عناصر کالبدی شالوده اصلی شهر از دو گروه عناصر مصنوع (ساختمان‌ها و مساجد و شبکه راه‌ها) و عناصر طبیعی (رودخانه و تپه‌ها و ...) تشکیل شده‌اند. ساختار کالبدی استخوان‌بندی اصلی شهر و به عبارت دیگر سازمان‌یابی اجزای اصلی آن در الگوهای متفاوتی صورت

منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
 میپذیرد. این الگوهای متفاوت به صورت هندسی و منظم دارای فرم های غیرمنظم و اندامواره اند. هریک از این الگوهای انتظام
 بخش، متضمن نوعی خاص از قابلیت رشد و تغییر و تجدید شالوده شهر هستند (حمیدی، ۱۳۷۶: ۱)

تصویر شماره ۳. تباین و تنوع در توالی فضاهای شهر، زواره ماخذ: (شاهچراغی، ۱۳۹۳)

در شهرهای سنتی ایران میتوان انواع مختلفی از سازماندهی مجموعه ای را مشاهده و به طور کلی براساس دو قاعده دسته بندی کرد:

براساس نوع ساختمانها و کاربری آنها مانند مجموعه خانه های مسکونی، مجموعه بازار به عنوان مرکز شهر، مجموعه مذهبی (غفاری، ۱۳۷۳: ۳۷)

در شهرهای سنتی ایرانی، نظام سلسله مراتبی ساختار کالبدی شهر بدینصورت بوده که استخوان بندی اصلی در مرکز شهر، محله های مسکونی در پیرامون آن، باغ ها و مزارع در حواشی محله های مسکونی و سپس احاطه کل شهر با حصار بوده است؛ (طیبیان و دیگران، ۱۳۹۰: ۶۸)

به طور کلی برای شهرهای سنتی ایران، پنج عنصر اصلی مورد شناسایی قرار گرفته که عبارتند از:

۱. عناصر مذهبی شامل مسجد، تکیه و حسینیه .

۲. ارگ شهر (عناصر حکومتی) جایگاه مرکز حکومتی، دیوانخانه ها و مقر عمده نظامیان در شهر.

ماهنامه فرا اقتصاد بین الملل

۳. عناصر تجاری، بازرگانی، بازار شهر، مراکز اقتصادی و مالی، شامل منزلگاه ها، کاروانسراها، تیمچه ها و قیصریه ها.

۴. محلات شهر (محلات مسکونی).

۵. گذرهای اصلی (توسلی، ۱۳۸۱: ۲۴).

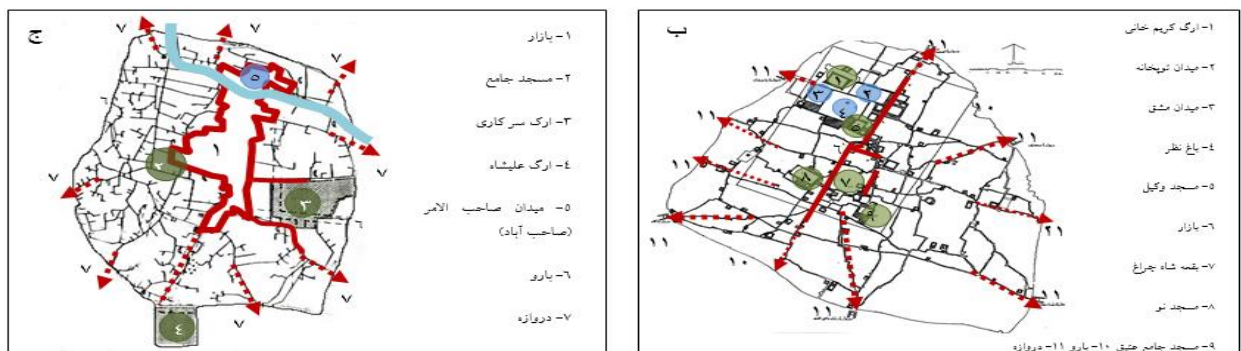
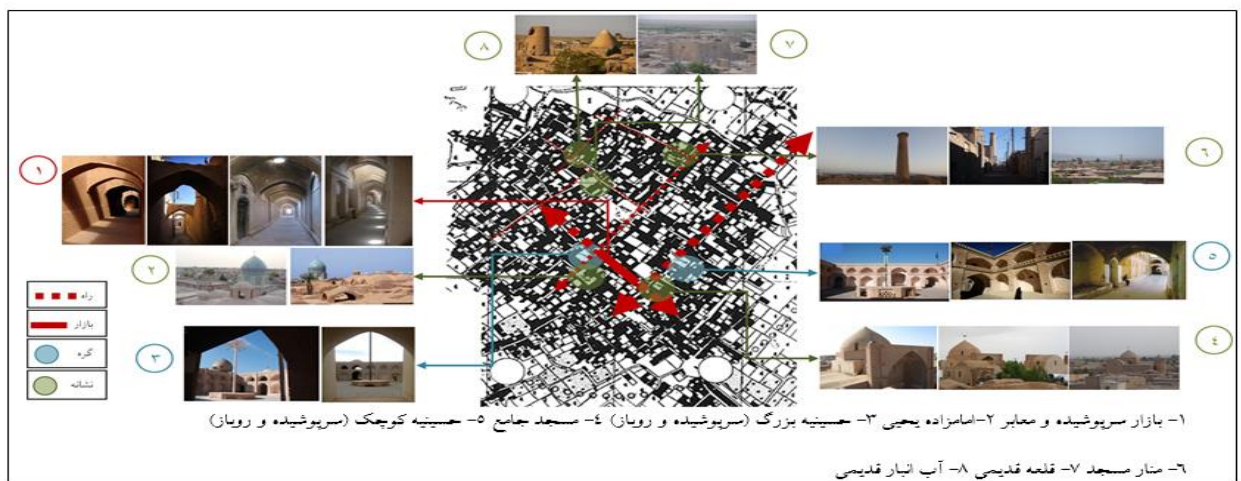
جدول ۱. نظریات مطرح در زمینه ساختار شهرهای سنتی ایران. مأخذ: نگارنده

ارکان اصلی شهر	
۱	مسجد جامع، محله، بازار، کاروانسرا مرکز شهر، مراکز محالت، گذرهای اصلی و میدان
۲	شهرهای اسلامی: حصار، دروازه، ارگ، راهها، حاشیه شهر، شاهراهها (شارع عام)، مسجد، سازمانهای اداری، مدرسه، بازار، کاروانسرا، محله مسکونی
۳	شهرهای ساسانی: بناهای مذهبی، کاخها، مناطق مسکونی، قلع و استحکامات نظامی، پلها و تأسیسات آبیاری، برجهای یادمانی
۴	قبل از اسلام: کهن دژ، شارستان، سواد(حومه) بعد از اسلام: ارگ و بارو، مسجد جامع، بازار، مدارس علمیه، کاروانسرا
۵	قبل از اسلام: کهن دژ(فضای حکومتی و اداری شهر)، شارستان(فضای پیرامون کهن دژ) و ربض(فضای بیرونی گردگرد شهر) بعد از اسلام: فضای مسکونی(محله)، فضای اقتصادی(بازار و بازارچه)، فضای تأسیساتی(آب انبار، گرمابه، مسیره های آب، فضاها باز و...) و فضای مربوط به شبکه راهها، فضای اجتماعی و فرهنگی (مسجد)
۶	بعد از اسلام (شهر اسلامی): مسجد، خانه ها و کاربری های مسکونی، بازارها (کاربری های تجاری)، محله، مدارس و کاربری های آموزشی، میدان، شبکه معابر، باغها و فضاها سبز، کاربری های تفریحی و اوقات فراغت، حمام ها(کاربری های بهداشتی)، گورستان، آب انبارها، کاروانسراها
۷	حصار دور شهر، شبکه ارتباطی ارگانیک، محله (مجموعه به هم پیوسته) و مراکز محلات (مسجد محله، بازارچه، حمام و آب انبار)، مرکز شهر نهادهای سنتی (قصر حکومتی، بازار، مسجد جامع)

نشانه های اصلی در بافت قدیمی شهر زواره شامل دروازه های شهر، مساجد (که مهم ترین آنها عبارتند از: مسجد جامع با گنبد و تک مناره آن و مسجد بن کویه با مناره بلند و شاخص آن)، یخچال قدیمی و قلعه قدیمی سنگ بست هستند. حسینیه های شهر (حسینیه های سرپوشیده و روباز) نیز م ی توانند ب ه عنوان نشانه مورد توجه قرار گیرند. این بناها از معابر اطراف و از فاصله دور قابل تشخیص بوده و می توانند در راه یابی افراد را یاری رسانند. از میان عناصری که به عنوان نشانه مطرح شدند، مسجد جامع و حسینیه ها به سبب تمرکز فعالیت های جمعی در آنها و دروازه ها به دلیل آنکه نقاط ورود به شهر و شروع حرکت در آن هستند، نقش گره را

منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
 نیز دارند (تصویر ۴-الف). نشانه های مهمی که در سیمای داخلی شهرهای اسلامی به آنها اشاره شد نقش راه یابی را به خوبی در شهرها ایفا میکرده اند. به عنوان مثال مناره ها راهنمای عابرینی بوده اند که به طرف مساجد یا فضاهای اطراف آنها یا مرکز محلات و شهر حرکت میکرده اند (مشهدی زاده دهقانی، ۱۳۷۳ : ۲۵۷) ویژگی های ذکر شده در مورد شهرهای شیراز و تبریز نیز صدق می کند (تصویر ۴-ب و ج).

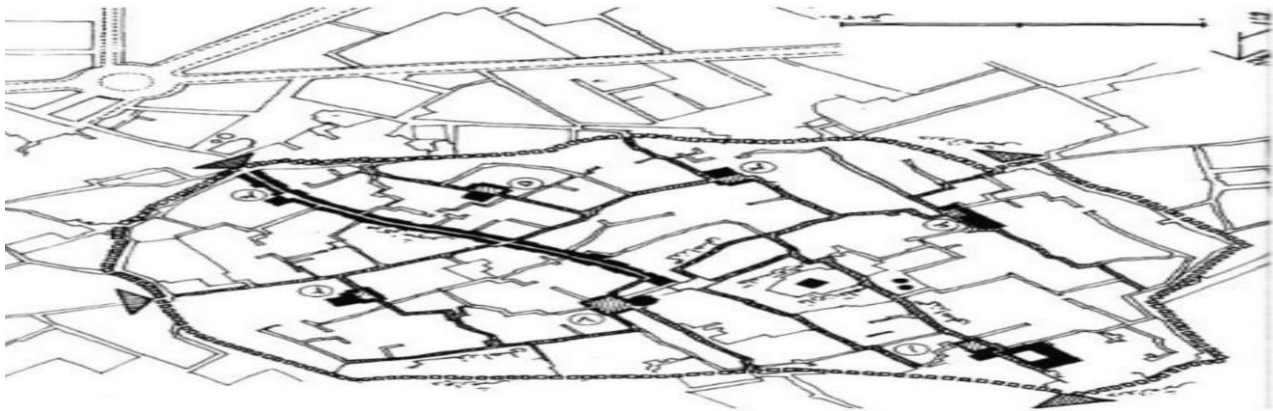
شهر شیراز تا زمان قاجار چند مرحله تحول تاریخی را پشت سر گذاشته است. اما نحوه قرارگیری عناصر شهری تغییری نکرده و تابع خصوصیات اصلی ساختاری گذشته شهر بود. در واقع منشأ شکل گیری شهر را باید در بازار و چهار محوری که آن را قطع میکرده اند و عناصر شهری را در بر می گرفته اند جستجو کرد. قرارگیری عناصر شهری در طول این محورها تابع قانونمندی خاصی بوده است (توسلی و دیگران، ۱۳۸۶ : ۶۸). در مورد شهر تبریز، به ساختار کالبدی قسمت مرکزی شهر بپردازیم که هسته اصلی شهر را در خود جای داده و در ارتباط با راه های پرو شهری و درون شهری و نیز بر مبنای شرایط گوناگون سیاسی، امنیتی و مذهبی، نظام در هم تنیده شعاعی را به وجود آورده است. تلاش در جهت رعایت توصیه های دینی از جمله حفظ حریم ها و لزوم حفظ امنیت شهر موجب شد تا اندام های گوناگون معماری و شهری در نظامی پیچیده نسبت به هم و در ادامه نسبت به کل شهر قرار بگیرند. مجموعه بازار، مسجد جامع و ارک سرکاری در کنار یکدیگر هسته اصلی شهر را تشکیل میدادند و این یکی از مهم ترین عوامل شکلدهی به نظام شعاعی شهر به شمار میرفت (بلیان اصل، ۱۳۸۸ : ۵۷).

تصویر ۴. عناصر ساختاری در بافت قدیمی شهرها : الف- زواره. ب- شیراز. ج- تبریز. مأخذ : (شاهچراغی و دیگران، ۱۳۹۳)

نائین:

در دوره پیش از اسلام نارنج قلعه بعنوان کهندژ و محله کلوان به عنوان منطقه بیرونی کهندژ و محل استقرار مردم بوده است دین مردم این شهر ابتدا صائبی و سپس زرتشتی بود. در اواخر ۲۳ هجرت مردم به اسلام روی آوردند و منطقه بیرونی (محله کلوان) اهمیت یافت، بر روی آتشکده ای اولین مسجد بنام مسجد قدیمان بنا شد (مردم نائین ابتدا اهل تسنن بطریقه شافعی و عده اندکی شیعه بودند). در دوره آل بویه تشیع به رسمیت شناخته شد. با حمله مغول هرج و مرج عمومی و تخریب فضایی شهرها و محله های کشور گامی به عقب بود، شدت خرابی های برآمده از این حمله به حدی بود که جهت تسکین آلام، بازار صوفیایی گری. گوشه نشینی رونق پیدا کرد. در زمان ایلخانان ساخت مزار و آرامگاه رواج یافت و فضاهای اطراف آنها در داخل محله ها (در کنار میدانچه ها و یا خارج از آنها) و در خارج از شهر سلطان سید علی (ع) و سلطان موصلیه (ع) شد. تقسیم بندی محلات را در دوره صفویان داشتیم که تقسیم همه طبقات اجتماعی و محله ها به دو دسته متخاصم، بگونه ای که از ۷ محله شهر نائین دو محله کلوان و درب مسجد حیدری و پنج محله دیگر نعمتی شدند. در این دوره احداث و ساخت میدانچه هایی در محل برخورد راه های اصلی هر محله در بافت متراکم و فشرده شهر نائین جهت برگزاری سنتهای مذهبی شیعی، نظیر مراسم دهه محرم. در دوره قاجار فرم شهر کهن و حصار دوران تکمیل شد و گسترش شهر در بیرون از حصار و در امتداد محور بازار نو در محله باغستان، یکی از عناصر مهم هر محله حسینییه های سرپوشیده بودند، از اواسط دوره قاجار در حاشیه میدانچه های محلی شکل گرفتند. در شهر نائین، مرکز هر یک از محلات آن، مجموعه ای از عناصر مانند مسجد، بقعه، حسینییه، میدانچه، و به عبارتی فضاهای مکث شهری را در بر میگیرد.

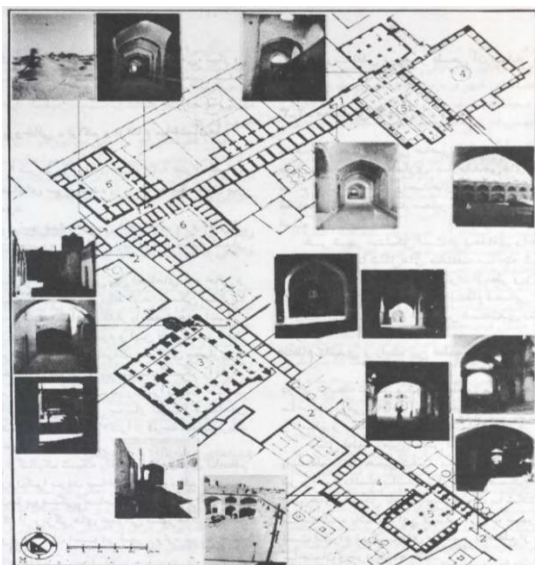
(تصویر).. محله باب المسجد، ۲. محله پنجاهه، ۳. محله چهل دختران، ۴. محله سرای نو، ۵. محله سنگ، ۶. محله کلوان، ۷. محله نوگابا

زواره:

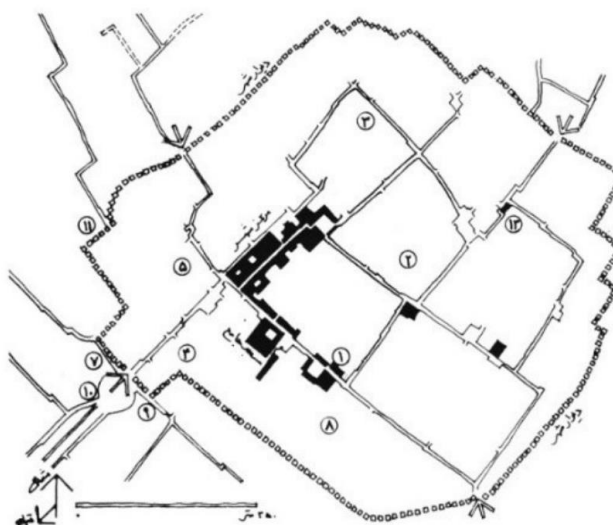
اندازه و مقیاس متفاوت مسجد جامع نسبت به سایر عناصر شهری و همچنین اهمیت مذهبی، فرهنگی و اجتماعی، آن را به عنوان مهمترین اهمیت مذهبی، فرهنگی و اجتماعی، آن را به عنوان مهمترین نشانه در سیمای شهر زواره مطرح می نماید. مسجد جامع

منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
 شهر و حسینیه کوچک که هر دو در جوار محور اصلی شهر قرار دارند. یکی از محورهای اصلی به عنوان راه عبوری دودروازه شهر را
 به یکدیگر متصل نموده است. مسجد جامع و حسینیه به صورت میدانی با نظم هندسی و دروازه ورودی بازار در این مسیر قرار گرفته
 اند. دومین محور اصلی شهر، بازار سرپوشیده شهر است که عمود بر محور اول ساخته شده است. نقطه شروع بازار در تقاطع دو
 کاروانسرا و محل ختم بازار (دومین) حسینیه سر باز. سرپوشیده شهر قرار دارد. این حسینیه به مثابه مرکز مذهبی، اجتماعی و
 فضای باز اصلی دریافت شهر، نقش فضای تقسیم و مفصل اتصالی بین بازار و کوچه های درجه دوم شهر را ایفاء می کند.

(غفاری، ۲۵) تصویر ۴ و ۳

تصویر ۴: معرفی عناصر تشکیل دهنده شهر زواره

تصویر ۳: شهر زواره

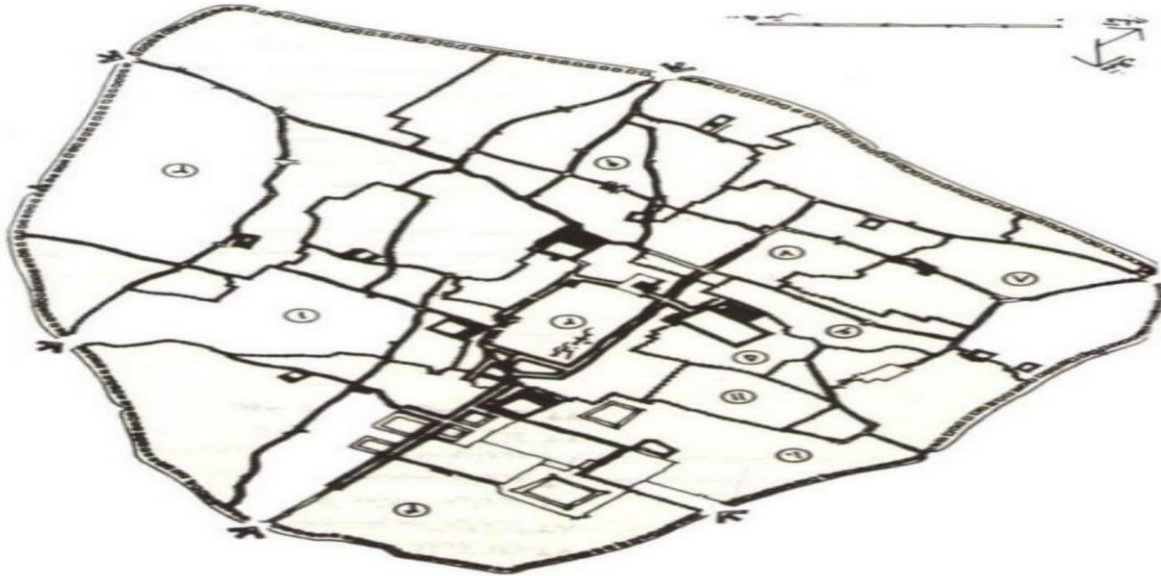
۱. محله پای درخت
۲. محله باغبازان
۳. محله میران
۴. محله سامع الدین
۵. محله دشت
۶. محله پشت مشهد
۷. محله کوشک
۸. محله کفرود
۹. محله بز قوچ
۱۰. محله شوگاه
۱۱. محله بازها
۱۲. محله آب بخشان
۱۳. محله بنجیره.
۱. بازار سرپوشیده
۲. محور اصلی شهر
۳. مسجد جامع
۴. میدان یا حسینیه
۵. حسینیه مسقف
۶. کاروانسرا

شیراز:

استخوانبندی شهر شیراز از نظر شکل، موقعیت استقرار و محتوا در هر دوره حکومتی دستخوش تغییرات شده است. رشد شهر در
 طی قرن چهارم هجری (آل بویه) تا قرن دوازدهم هجری (زندیه) به طور قانونمندی صورت گرفته که در این میان، حکومت های آل
 بویه، اتابکان، صفویه و زندیه نقش پررنگ تری در شکل گیری شهر داشته اند. عمرانی حاکمان هر دوره برای تثبیت حکومت خود
 طی سه مرحله اصلی انجام میشده است: ایجاد منبع آب (که عملیات از شیب زمین تبعیت میکند)، ایجاد مرکز شهر (مسجد، بازار،
 کاخ و باغ) و ایجاد محورهای حکومتی برای انسجام ساخت فضایی شهر که از مهمترین این اقدامات است. علاوه بر محور طولی شهر
 که منطبق بر مسیر بازار بوده و دروازه اصطخر را در شمال شهر به دروازه سلم در جنوب ارتباط میداده، چهار محور عرضی در چهار
 دوره حکومتی ذکر شده، فضاهای حکومتی را در غرب شهر به فضاهای مذهبی در شرق متصل میکرده اند. جهت این محورها به

ماهنامه فرا اقتصاد بین الملل

موازات مسیر قنات عضدی است که در زمان عضدالدوله دیلمی برای آبرسانی به مجموعه بناهای حکومتی خود احداث کرد (فلامکی ۱۳۸۳، ۶۰-۶۴) در شهر شیراز عناصر اصلی مرکز شهر را مسجد، راسته بازارهای مختلف، مدرسه و... تشکیل میداد است. تصویر ۱.

تصویر ۱: شهر شیراز

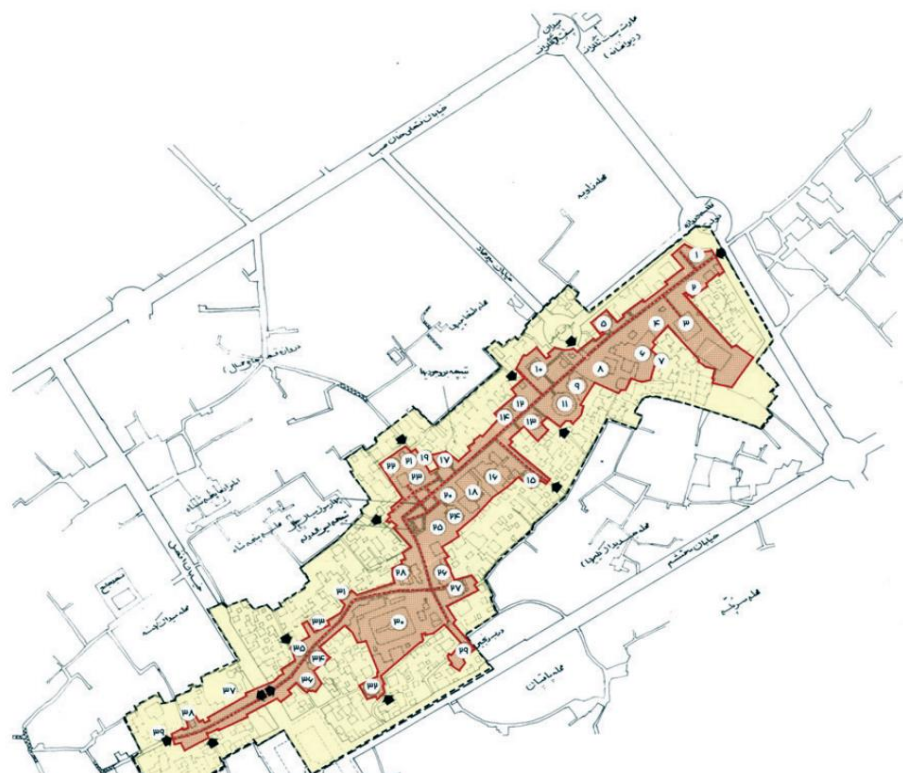
۱. محله اسحاق بیگ   ۲. محله بازار مرغ   ۳. محله بال کفت   ۴. محله درب شاهزاده   ۵. محله درب مسجد ۶. محله سرباغ   ۷. محله سر دزک   ۸. محله سنگ سیاه   ۹. محله لب آب   ۱۰. محله میدان شاه قدیم   ۱۱. محله یهودیها

کاشان:

هسته اصلی و اولیه شهر کاشان به احتمال زیاد در کناره غربی راه شمالی - جنوبی (راه شماره یک) ری - اصفهان در مکان مناسبی حد فاصل کویر و دامنه کوهپایه های غربی واقع بوده است. راه شرقی - غربی منطقه (راه شماره دو) آبادی های کویری و حاشیه ای را به نواحی غربی و کوهستانی جنوب و جنوب غربی مرتبط میساخته و سومین راه (راه شماره سه) نسبت به دو راه دیگر از اهمیت کمتری برخوردار بوده چون عملاً نقش راه کنارگذر را داشته و دو دروازه شمالی و غربی را به هم مرتبط میساخته است. این سه راه به شکلی مثلث گونه، هسته اولیه شهر را ساخته اند و محل تقاطع آنها مکان اولیه نخستین دروازه های شهر بوده است. توسعه فضایی شهر کاشان در سالهای اولیه ظهور اسلام در ادامه گسترش راه هایی صورت گرفته که به سمت شرق و جنوب شرقی میرفته است. روی این راه ها دو دروازه قرار داشته است. اولی روی راه شرق یعنی بازار و حدود چهار سوق میانچال و دیگری روی راه جنوب شرقی در محل درب زنجیر، کنار مسجد و زیارت درب زنجیر.

۱	سراوسرها	۲۱	مسجد تبریزها
۲	مسجد رباط	۲۲	آب انبار چل
۳	کادانسراوسرینج	۲۳	مسجد سیاد چل
۴	کادانسراوسرغایها	۲۴	سراوسرخو
۵	حام میرداد	۲۵	نجمه ایرالدوم
۶	عصارخانه	۲۶	کوزه یزخانه
۷	آب انبار	۲۷	زیارت کوب زکیر
۸	مسجد میرداد	۲۸	مسجد کسرو زها
۹	زین بایر	۲۹	آب انبار کوب زکیر
۱۰	سراوسرکوک	۳۰	مسجد ولدو سلطاف
۱۱	کادانسراوسر	۳۱	امزاده شاه میلان
۱۲	سراوسرخوا	۳۲	آب انبار مسجد سلطاف
۱۳	کادانسراوسرید صدف	۳۳	زک زینخانه
۱۴	سراوسرلابازار	۳۴	آب انبار کدخدو
۱۵	آب انبار صباغ	۳۵	مسجد کدخدو
۱۶	حام میدان زلفات	۳۶	حام کدخدو (حاج سیدین)
۱۷	سراوسر زکشا	۳۷	میلان و انبار میر شمس الدین
۱۸	مسجد انبار بازار	۳۸	حصیه باطل
۱۹	سراوسر کک	۳۹	امزاده حاتم زکیر (میرداد)
۲۰	نجمه بختی	۴۰	کبک و حصیه در بختی

غفاری، علی. "۱۳۷۵" زواره شهری در حاشیه کویر .

نتیجه گیری

با توجه به مطالب ارائه شده، می توان گفت که شکل گیری شهرهای سنتی ایرانی عمدتاً به ارزش ها و اعتقادهای فرهنگی اسلام وابسته و در شکل گیری این شهرها نمایان است. شناخت و درک ساختار و استخوان بندی شهرهای سنتی ایران و تلاش برای حفظ، احیاء و به روز کردن آن موجب حفظ ارزش های نهفته در شهرهای معاصر می شود. همچنین قابل توجه است که عدم شناخت و درک ساختار و استخوان بندی شهرها و عدم تلاش برای حفظ و احیاء و توسعه در جهت تداوم ارزش های گذشته آن، موجب بروز لطمات فراوان به ارزش های نهفته در شهرها و الگوهای شهرسازی سنتی ایران شده است. شهرهای سنتی ایران دارای هویت مذهبی و سنتی بودند، عناصر شکل دهنده به این شهرها مانند مسجد و بازار یک کاربری شاخص مذهبی و سیاسی داشتند. مسجد متداول ترین نوع بنای عمومی مذهبی در معماری اسلامی است و بر سازماندهی و شکل گیری ساختار شهر تاثیر بسزائی دارد و در نهایت یافته های این پژوهش موید این مطلب است که کاربری های مسجد و حسینیه به عنوان عنصر شاخص شکل گیری منظر معنوی شهر ایرانی بوده و بر ساختار شهرها برای رسیدن به یک الگوی مناسب در طراحی منظر شهری از اهمیت به سزایی برخوردار است.

۱. شکویی، حسین (۱۳۸۰) دیدگاه های نو در جغرافیای شهری، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
۲. توسلی، محمود (۱۳۸۲): (اصل ارتباط در طراحی شهری)، فصلنامه هنرهای زیبا: شماره ۱۴.
۳. امیدوار، کمال وهاتفی، محمدرضا (۱۳۹۱)، (توسعه فیزیکی شهرهای اسلامی و تعیین جهت های توسعه (مطالعه موردی شهر اردکان یزد)، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۷.
۴. یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۵)، (الگوهای گسترش کالبدی شهر در سده میانه تاریخ ایران)، پژوهشنامه علوم انسانی: شماره ۵۲.
۵. لیبب زاده، راضیه و حمزه نژاد، مهدی (۱۳۹۷)، مدل سازی معنایی در ساخت شهر و بررسی دیدگاه های اسلامی درباره آن: فصلنامه مطالعاتی شهر ایرانی اسلامی
۶. کاشانی جو، خشایار (۱۳۸۹). بازساخت رویکردهای نظری به فضاهای شهری. نشریه هویت شهر، (۴) ۶: ۱۰۶ - ۹۵.
۷. شاهچراغی، آزاده و دیگران (۱۳۹۳). واکاوی فرایندهای راهیابی و مسیریابی کارآمد در شهرهای گذشته ایران. باغ نظر: شماره ۴۱
۸. بلیان اصل، لیدا. (۱۳۸۸). بررسی تأثیر راه ها بر شک لگیری نظام ساختاری شهر تبریز در دوره قاجار. نشریه جغرافیا و برنامه ریزی، ۲۹. ۳۵-۶۰
۹. مشهدی زاده دهقانی، ناصر. (۱۳۷۳). تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
۱۰. حبیبی، محسن و اهری، زهرا (۱۳۷۸)، معماری شهری در مکتب اصفهان دستور زبان و واژگان، جلد دوم، تهران، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، انتشارات دانشگاه هنر.
۱۱. لینچ، کوین (۱۳۶۹) سیمای شهر، منوچهر مزینی. انتشارات دانشگاه تهران
۱۲. تقوایی، علی اکبر و معروفی، سکینه (۱۳۸۹) تاثیر فضاهای شهری بر ارتقاء کیفیت محیط با تاکید بر نقش مساجد، مقاله برگزیده همایش بین المللی مساجد، تهران.
۱۳. توسلی، محمود و ناصر بنیادی (۱۳۷۱)، طراحی فضای شهری، جلد ۱ و ۲، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی و معماری ایران، تهران.
۱۴. غفاری، علی. (۱۳۷۵). زواره شهری در حاشیه کویر. نشریه صفا، ۶ (۲۳): ۳۴-۱۶.
۱۵. توسلی، محمود و بنیادی، ناصر. (۱۳۸۶). طراحی فضاهای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آنها در زندگی و سیمای شهری. چاپ دوم. مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران. -جهان شاه پاکزاد، ۱۳۸۹، تاریخ شهر و شهرنشینی در اروپا، انتشارات آرمان شهر

- منظر معنوی شهر؛ تاملی بر نقش مساجد و حسینیه ها در ساخت منظر شهر ایرانی
لیلا حیدری
۱۶. مهسا امینی حاجی باشی، محمود رضایی، علیرضا بندرآباد-۱۳۹۶. بررسی تطبیقی الگوی رایج ریخت شناسی شهرهای ایران و اروپا در دوره مقارن با اسلام (مطالعه موردی: شهر ری در ایران و سیه نا در ایتالیا)، پژوهشهای جغرافیای انسانی.
۱۷. جهانشاه پاکزاد، ۱۳۸۸، سیر اندیشه‌ها در شهرسازی ۱، شرکت عمران شهرهای جدید
۱۸. جیمز موریس، ترجمه راضیه رضازاده، ۱۳۸۸، تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی، انتشارات دانشگاه علم و صنعت
۱۹. سید محسن حبیبی، ۱۳۸۳، از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران
۲۰. مرتضی هادی جابری مقدم، ۱۳۸۴، شهر و مدرنیته، فرهنگستان هنر
۲۱. محمود توسلی، ۱۳۷۱، اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی در ایران، مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ایران